

Susanna Alakoski

Gestaltade erfarenheter i biografi, vittneslitteratur och litteratur

Som författare arbetar jag personligen helst i fiktionen. Helt enkelt för att den ger mer frihet än det dokumentära skrivandet, som i någon mening gör anspråk på såväl korrekt tidskronologi som "sanning". Men ett antal år efter debuten med romanen *Svinalängorna* (2006), som bland annat handlar om social utsatthet, barns överlevnad, alkoholism, hade jag fått så många frågor om min biografi att jag på allvar började fundera på att skriva något mer självutlämnande, det vill säga mer biografiskt, om jag förmådde. Dels var jag medveten om att få med min bakgrund, arbetarklass, invandrare, kvinna, mångfaldig social utsatthet, var predestinerade att bli författare, eller konstnärer. Dels anade jag att jag kunde skriva något som var relevant. Vidare drevs jag av tanken att bidra med kunskap. Men också av en plikt att vittna eftersom jag överlevt. Och kanske betydde tja att svika?

Som författare vägleds jag dock av tanken att berättelsen om "Susanna Alakoski" aldrig kan vara intressant om den inte lyfts till en större berättelse än den om "Susanna Alakoski". Detta eftersom jag sedan barnsben varit medveten om att mina erfarenheter delas av många. Ville därför inte på något vis, i exempelvis media, i yrkesmässiga- eller sociala sammanhang, riskera att bli bemött, eller behandlad, som om vore jag den enda som haft en "trasig barndom". Så hur skulle jag skriva, om jag nu skulle skriva biografiskt?

Många författare före mig har skrivit böcker i form av dagböcker, exempelvis Selma Lagerlöf, Virginia Woolf, Johanna Ekström, Lars Norén. Om jag skulle arbeta i denna genre ville jag försöka utveckla den. Kunde jag kanske skriva en slags tankebok? Som dessutom i texten obstruerade mot sitt eget uppsåt, det vill säga att klara av att skriva biografiskt? Som samtidigt som den "vittnade" ifrågasatte själva möjligheten att vittna. Detta var tvunget att klargöras innan jag kunde ta mig an min egen så kallade biografi.

Jag funderade länge på innehåll, form, stil. Hur skulle jag möjligen kunna kom-

municera personligt/privat men ändå samtidigt kollektivt och ögonöppnande? Och detta helst utan att stilmässigt lägga mig nära det kvinnliga självbiografiska skrivandet som under 70-talet, med sitt självutlämnande material och personliga stil, i hög grad onekligen ändå lyckades göra det privata politiskt.

När jag väl bestämt mig för att skriva en essäistiskt hållen dagbok, det vill säga skriva undrande, uppenbarade sig en möjlighet. Jag kunde skriva utifrån tesen att "livet kan ändå aldrig bli sant" eftersom en litterärt hållen essä möjliggjorde att blanda egna erfarenheter med kunskap, men också att utgå från symboliska förbindelser mellan kropp och text (tatueringar, natur, hav). Författaren i mig kunde alltså utgå från så väl litteratur, forskning och intervjuer men också "egen" erfarenhet" och "bekännelse" i form av redovisad skam och frustration. Essän erbjöd potential att ta med journalanteckningar från socialbyråer, sjukvård och polis. Den erbjöd möjligheten att redovisa det biografiska skrivandet, och uppsåtet att vittna, som lika omöjligt som tvingande. Den gav mig tillfällighet att minnas, men också att tvivla på min förmåga att komma ihåg saker rätt, och kanske viktigast av allt, att förhålla mig till sådant jag glömt, eller helst önskat att glömma. *Oktober i Fattigsverige* (2012) inleds med anledning av ovanstående så här:

Kommat skulle tiga när Kapten Pjele (förhørsledaren) läste breven. /.../ Men när Edgar och George öppnade breven, skulle kommat skrika." (Hertha Müller, *Hjärtdjur*, 1994), och därför är biografien omöjlig. När du satt din punkt, ditt kommatecken har du förvandlat texten till litteratur. När du gör ditt tidshopp. Så tänker jag, så vill jag tänka.

Valet att skriva så beror på att jag håller med om att det biografiska skrivandet, och den så kallade vittneslitteraturen, är problematiska genrer. Samtidigt är de det inte eftersom författaren sällan är ute efter att bevisa något. Författarens avsikt är oftast bara att berätta en berättelse, och genom det kanske bara begå en motståndshandling mot glömskan? Hen lägger sig sällan heller inte i hur berättelsen förstås, eller tas emot. Så var det i alla fall för mig. Den vetenskapliga forskarens avsikt är, föreställer jag mig det samma. Hens enda rimliga önskan måste vara att undrande ställa frågor, och med dem vara öppen för att olika slags svar framträder ur empirin, och att acceptera detta.

I *Oktober i Fattigsverige* utgick jag som författare kort och gott från den enkla och välkända tesen att det oftast finns en logisk förklaring till eländet i människors liv. Boken ställer egentligen blott och enbart den enkla frågan om vi kan bli socialt sjuka på samma sätt som vi kan bli fysiskt eller psykiskt sjuka. Om vi kan det, kan vi i så fall också bli socialt friska? Vad krävs av dig själv, vad krävs av samhället? Så för jag en diskussion om fattigdom med startpunkt i min mormors födelseår 1905 fram till

år 2010. Söker vinglande svaret på frågan varför min barndom kom att bli ett socialt inferno där och då på 70-talet. I boken kommer jag (kanske) fram till att svaret skulle kunna stavas fattigdom. Ty fattigdom går i arv på samma vis som rikedom gör. Du bara ärver det som inte finns i stället för det som finns. I mitt fall ärvde jag allt mormor förlorade den gången hon som minderårig blev förskjuten från sitt tämligen välbärgade hem/hemman på grund av en graviditet utanför äktenskapets ramar, och på så vis hamnade som arbeterska på en textilfabrik. Hon blev, och förblev fattig.

Vittneslitteraturen är genren där författaren själv varit vittne till någon traumatisk, eller annan ovanlig upplevelse. Ofta refererar vi i första hand till Förintelsen, men begreppet har vidgats. Helt enkelt för att vittnesmålen har kommit att handla om allt från koncentrationsläger, sibiriska arbetsläger, deportationer, folkmord till mer nutida ämnen som Tjernobylnkatastrofen, kalla kriget, fångenskap, underläge, fattigdom, psykisk ohälsa, våld, sexuella övergrepp som våldtäkt och incest, Hbtqi-frågor, olika sorters uppväxtfrågor, identitet, flyktingsituationer, cancersjukdom, sorgarbete, beroendesjukdom etc. Listan kan göras lång. Och även före förintelselitteraturen fanns det krigsskildringar från både första och andra världskriget.

På Stockholms stadsbiblioteks hemsida hittar jag 3152 böcker i genren "självbiografi". Siffran innehåller ett antal dubletter, men poängen är hur dessa självbiografiskt skrivna böcker framställs. De presenteras som allt från memoarer, dagböcker, bekännelselitteratur till det vi kallar autobiografier, och handlar om allt från som sångerskan Titti Sjöblom vara född i rampljuset, till att som serietecknaren Mats Jonsson söka sina rötter hos skogssamerna, eller likt Ulf Lundell teckna sitt vardagsliv.

Vittneslitteraturen, som ofta hanterar kollektiva trauman, kan ses som en skarpare form av "vittnesmål" än vad självbiografien som "talar i egen sak" gör. Den vidgar våra vyer och kan ge inblick, och förståelse, i såväl nutida som historiska frågor som vi inte vet mycket om, eller kan lite om. Tänker på komplexa frågor som inbördeskrig, politisk förföljelse, förintelse, arbetsläger, det vill säga frågor kända för att vara omgärdade med insynsbrist på grund av exempelvis en diktatorisk makt eller politiska ideologier som kräver medborgerlig lojalitet. När vi kommer till vittnesmål som handlar om "en enskild trasig uppväxt" är det lättare att avfärda problemet som enskilt, om inte författaren lyckas koppla berättelsen till något strukturellt som vidgar perspektivet.

I skrivandet av denna text snubblade jag över boken *Att göra klass: Nedslag i svensk samtidsprosa* (2022), av Åsa Arping, professor i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet, som intresserar sig för hur klass skildrats i svensk prosautgivning de senaste tjugo åren. Ett långt resonerande kapitel om mina böcker, *Oktober i Fattigsverige* (2012) och *April i Anhörigsverige* (2015), uppföljaren till *Oktober i Fattigsverige* finns med. Arping prövar några teoretiska impulser från det mångvetenskapliga forskningsområdet *life writing* på böckerna. *Oktober i Fattigsverige* aktualiserar, bearbetar och gestaltar enligt Arping flera av de grundläggande frågor som

teorier kring biografi, självbiografi och livsberättelser sysslat med under de senaste decennierna. Hon låter sig inspireras av Lisbeth Larsson, som diskuterar life writing-begreppet i artikeln *Självbiografi, autofiktio, testimony, life writing* (Tidskrift för Genusvetenskap nr 4 2010) utifrån kvinnors självbiografier i skärningspunkten mellan liv och skrift:

Men där Larssons text utmynnar i en uppmaning att flytta fokus från dessa texters eventuella sanning till deras sanningsanspråk, vill jag framför allt diskutera hur Oktober i Fattigsverige uppmärksammar det (själv)biografiska projektet som en nödvändig konstruktion.

/../

Life writing begreppets egenskap av paraplyterm gör det särskilt användbart i fråga om ett verk som Oktober i Fattigsverige, som blandar flera olika biografiska genrens slag. Beteckningen på titelsidan är "Dagbok", men under denna övergripande varudeklaration ryms även inslag av biografi, självbiografi, tankebok, arbetsdag-bok, läsejournal, reportage och debatt, med mera.

Ja, vittneslitteraturen, och det biografiska skrivandet, präglas till skillnad från fiktionen av en slags sanningsanspråk. Ja, detta är problematiskt. Inte minst med tanke på 2000-talets självförverkligande mediesamhälle, som bidragit till att självbiografiskt skrivna böcker utvecklats till en lönsam litterär genre, på samma vis som krigsskildringar gjort. Men samtidigt utmanar just det självbiografiska skrivandet, specifikt vittneslitteraturen som sådan, ändå vår förståelse av vad "sanning" kan vara. Som presumtiv "vittnande författare" visste jag faktiskt inte ens själv. För är journalanteckningar från polis, socialkontor, sjukhus att kalla för ett "biografiskt material"? *Oktober i Fattigsverige*:

Biografi är tråkigt. Oärligt. Hemskt.

Hur ska jag kunna skriva det som i själva verket också är vibrerande skuggor, förklarade minnen, förenklingar?

Det går inte att skriva självbiografiskt.

Det biografiska/dokumentära skrivandet är alltså en slags erfarenhetsberättande som bygger på hågkomster och minnen, som kan vara både sanna, falska och förrädiska. I en föreläsning om vittneslitteratur, arrangerat av Svenska Akademien med anledning av Nobelprisets Hundraårsjubileum (2001), gick författaren och historikern Peter Englund hårt åt vittneslitteraturen som sådan. Menade att minnet är ett bräckligt ting, som är utsatt för stadig erosion, för förenklingar och misstag. Englund har rätt. Den historia, vars epicentrum, vi själva lever mitt i, är svår att gestalta. Det är också

därför många övergrepp skildras långt efter de begicks. Det är också därför de alltid i någon mening måste ifrågasättas. För även om den som skriver "var där", så är minnet en bedräglig plats att utgå från. *Oktober i Fattigsverige*:

Den som skriver är ett vittne. Jag vittnar om det jag inte minns. När jag skriver undersöker jag min förhistoria och myndigheternas arkivering av den. Jag vittnar om det som lämnat spår i kroppen. Sotet från stearinljusen, den kuvösa tystnaden, frågetecknen. Jag vill så gärna berätta, men hur jag än skriver får jag inte fram det jag vill ha sagt. Ord står mot ord, också inom mig själv. Klara blixtar som far genom hjärnan.

Självupplevda erfarenheter kan, enligt mig som författare, delvis verksam i den biografiska genren, inte bli något annat än subversioner gjutna i olika typsnitt. Det är också så att det jag vill vittna om i text måste ta steget från minne till litteratur. Det kan i princip inte finnas några rena, sanna berättelser eftersom det alltid finns minst två berättelser om samma sak. Därför är vittneslitteraturen, som all annan litteratur, böcker att läsa med varierande grad av sanning.

För vad är ett minne? Ett minne kan vara något som vi minns. Det kan lika väl vara något vi inte minns. Det kan också vara något som någon annan minns om mig, en situation eller händelse som hos mig fallit i glömska. Ett minne kan också aktiveras rent kroppsligt när vi påminns om något smärtsamt i våra liv. Om vi utsatts för våld kan det räcka med en hand i luften för att vi ska bli rädda. Har vi varit med om en trafikolycka kan en hastig gir av en stadsbuss väcka fruktan. Ett stycke musik kan få oss att komma i kontakt med både lyckliga och olyckliga hågkomster. En doft av kardemumma kanske väcker behagliga barndomsminnen till liv hos någon, medan lukten av vin i sin tur kan väcka obehagliga hos en annan. I *Oktober i Fattigsverige* redogör jag för en journalanteckning, skriven i Ystad Kommun 78.10.23, som handlar om hur jag, som sextonåring, hämtat mina grejor och flyttat från ett fosterhem. Det står i journalanteckningen att jag inte vet varför det blivit så här.

... tycker att det inte är något hos fosterfamiljen som gör det utan det är för att hon har blivit trött på skolan och vill klara sig själv. Susanna menar att hon kommer att klara sig ekonomiskt nu eftersom hon arbetar i korvkiosken, hon har fått fast jobb där.

Det egna minnet av samma situation berättar något annat:

Själv minns jag denna tid som en skogsbrand. Minns den som springande. Minns den på en cykel fram och tillbaka till lasarettet, att jag svettas, har hjärtklappning. Minns att jag röker cigaretter. Att jag inte hör vad lärarna säger. Minns den som stumhet. Minns att jag fyllde sexton och att jag bodde i ett fosterhem som jag

tyckte om och att fosterhemmet dukade upp tårta, kaffe, köpte presenter och att alla var inbjudna och att jag skrattade, att jag blev fotograferad och att jag var överväldigad samtidigt som skogen brann och att löpelden sköt mig framför sig och att jag sprang ännu fortare. /.. /

I två program kring bokserien vittneslitteratur reflekterade OBS, *Sveriges Radio* (2011) om genren som sådan. Utgångspunkten var den amerikanska bokserien "Voice of Witness", ett non-profit projekt som samlar in fakta och berättelser för att belysa samtida människorättskriser i USA, och runt om i världen. Det handlar om papperslösa arbetare, personer bortförda till följd av inbördeskriget i Sudan, eller om militärdiktaturen i Burma. Målet är att skapa medvetenhet om sociala orättvisor och väcka frågor om mänskliga rättigheter. Organisationen erbjuder dokumentation, bland annat tematiskt hopsatta böcker, till utbildare och beslutsfattare. Alltså inte vetenskapligt material utan regelrätta vittnesmål, att behandla som en slags kunskap.

Bokförläggaren, journalisten Svante Weyler, menar i programmet att vittneslitteraturen är ett högst oproblematiskt och samtidigt problematiskt begrepp. Han refererar till den rättegång i London som inleddes 11 januari 2000, som kom att handla specifikt om sanningshalten av själva förintelsehistorien. På ena sidan stod ett bokförlag och författaren Deborah Lipstadt, som skrivit om förintelseförnekaren David Irving. På den andra fanns författaren och historikern David Irving, som i sin tur stämt dem för förtal. Weyler menar att det inte var alls vore säkert att en i förintelseläger överlevande person, i ett regelrätt korsförhör i en rättegång, skulle ha klarat sig om hen fick specifika frågor som handlade om ifall ingången till gaskammaren låg till vänster, eller om den kanske låg till höger? Eller frågor om till exempel vad lägervakten *exakt* ropade. Weyler konstaterar att ett överlevande vittnesmål troligen skulle smulats sönder i en tillräckligt tuff utfrågning eftersom minnet inte skulle klara av att vara så specifikt som bevisföringen i en rättsal rent juridiskt kräver. Detta, gissar jag, skulle nog kunna vara giltigt för all vittneslitteratur, om den nu gjordes till rättsak.

Ändå går det inte att avfärda vittnande historiska verk som Imre Kertész, *Mannen utan öde* (1975) som handlar om en judisk fjortonårig pojkes väg in i och ut ur ett arbetsläger. Det går inte att avfärda verk som *Anne Franks dagbok* (på svenska 1953), om en i Amsterdam gömd familj under den nazistiska ockupationen av Nederländerna. Det är omöjligt att avfärda en enda av Primo Levis Tre böcker, *Är detta en människa? Fristen* och *De Förlorade och de räddade* (samlingsvolym Bonniers 2013), där han bland annat skriver:

...just därför att lägret är en stor apparat som ska förvandla oss till djur får vi inte bli djur; också här kan man överleva och därför måste vi vilja överleva, för att kunna berätta, bära vittnesbörd; /.. /

Det går heller inte att avfärda verk som *Silverfisken* (2007) Sofia Rapp Johanssons debut, som måste vara en av Sveriges mest svårslagna "vittnesmål" vad gäller mångfaldig utsatthet. Detta trots att boken i allra högsta grad är skönlitterär då texten är en lyrisk monolog i vilken en liten flickas överlevnad skildras. En lyrisk monolog är inte en dokumentär text, och kan därför egentligen inte ens läsas biografiskt eller som vittneslitteratur. Men språk kan liksom ibland fiktionen vara ett nödvändigt skydd för att över huvud taget kunna berätta. *Silverfisken* är, trots den räknas som skönlitteratur, ett av de värsta och bästa "vittnesmål" jag läst om att utsättas för sexuella övergrepp som mycket litet barn. Och trots den svårbenämnda genren, kanske kan vi aldrig komma närmare sanningen om en enskild människas upplevelser av övergrepp än så här?

pappas fruktansvärda gissel
han sticker mej med sin tistel
ger mej lugnande innan
ger mej vaselin
låter mej påverkas bara lagom mycket
han flämtar sitt överlägsna flin
jag gråter småbarnsgrin

I *att komma till ro med det allra värsta* (1996) skildrar Petra Östergren sin uppväxt med en alkoholiserad mamma som senare blir misshandlad till döds. Boken utkommer tolv år efter händelsen. Texten är skriven i jagform. Författaren blandar korta prosaiska bildsekvenser, brev. En autentisk promemoria från polisen redovisar mammas död. På några ställen redovisas "Förhör med polisassistent Berg". Andra stycken är försedda med rubriker som "Hämnd" "Orsaken", "Påminnelser". Dessa är skrivna som en slags hågkomster.

Likt *Silverfisken* är *att komma till ro med det allra värsta* ett kostsamt vittnesmål i meningen att det förmodligen gjort ont att minnas/skriva. Men också för att det helt faktiskt är svårt att skriva en komplicerande text, som ger insyn i en svår social situation vi vanligtvis inte har inblick i, med mindre än att författaren ska ha "överlevt" situationen och helst dessutom gjort en livsresa, och genom hårt arbete tagit sig till en livsposition från vilken hen lyckas berätta. I det här fallet handlar det dessutom om att samla in material, att klara av att arbeta systematiskt med det för att mejsla fram "vittnesmålet".

Att skriva "sant" kostar alltså såväl psykologiskt som arbetsmässigt. Att bli synliggjord i sin misär har också sitt pris. Liksom att kanske bli ifrågasatt. Författarna till dessa böcker tar stora risker genom att berätta. Allt från familj, släkt, vänner, kollegor kan bli arga och upprörda. I värsta fall väntar en rättegång till exempel om förtal.

Viss skönlitteratur ligger alltså nära vittneslitteraturen. I självbiografiskt färgade

Andningsgunga (2009) ägnar författaren Hertha Müller sex sidor åt att beskriva cement. Cementen räckte aldrig till. Cementsäcken bärs antingen på magen eller i de fyra hörnen. Cement måste sparas. Den får inte bli våt. Den kan blåsa bort. Det går att bli cementsjuk och cementvakterna har sina misstankar. Och här får läsaren till slut veta hela essensen, varför cement är så fruktansvärt. För även papper måste man vara sparsam med:

Den som blir ertappad med en text på papper hamnar i arresten – ett betongschakt, elva trappsteg under jorden, så trångt att man bara kan stå där. Stinkande exkrementer och fullt med ohyra. Upp till spärrat med ett järngaller.

Romanen *Tålmodets sten* (2009), av Atiq Rahimi, handlar om en ung kvinna som vakar vid sin makes sjukbädd medan ett krig pågår. När mannen inte längre förmår svara eller utöva fysiskt och verbalt våld, kan kvinnan för första gången i sitt liv öppna hjärtat. Monologen är skriven sparsamt, poetiskt och utgör en bekännelse där väl bevarade hemligheter, undertryckta känslor och tabubelagda tankar väller ut. Kvinnoförtrycket får, kan man säga, ett vulkanutbrott.

Det samma sker i *Sånt jag berättar för Allah* (2011) av Saphia Azzeddine, också den skriven som en monolog, dock en rasande, rolig och fräck sådan, med Allah som enda lyssnare.

Men inte heller dessa böcker håller som vittneslitteratur. Ändå läser jag gärna dessa skildringar så gott som sådana, och jag skulle inte som forskare tveka att använda dem som referenser för att begripliggöra och belysa något empiriskt om kvinnoförtryck. Förutsatt att källan tydligt framgick, och komplicerades.

Ovan gäller även *Allt jag fått lära mig* (2019) av Tara Westover, som också är en roman men som onekligen ändå ger en unik inblick till en uppväxt i en familj som är mormoner, där dottern får lära sig att förbereda sig för domedagen i stället för att plugga matte och leka. Oavsett genre, boken är ett ovärderligt vittnesmål för sitt ämne; sekters världsfrånvända, kontrollerande utövande med krav på total underkastelse från medlemmarna.

När forskare i socialt arbete skriver avhandlingar och artiklar används olika källor för att förstärka forskarens text och tes. Källorna är inte sällan forskningsdeltagare som intervjuats, som berättar subjektivt om det aktuella ämnet, det vill säga att de berättar om sina erfarenheter. Valda citat redovisas sedan i texterna som ett slags ”expertutlåtande” och empiriska illustrationer av diverse analytiska poänger. I litteraturen skulle motsvarande röster kunna benämnas för ”litterär gestaltning”, det vill säga textens utformning i texten som visar på berättelsens kärna och essens. I båda fallen krävs en skicklig penna om det ska bli bra.

Det händer även att poesin, likt monologen *Silverfisken*, också ligger nära gränsen till vittnesmål. Våldigt mycket som rör flyktingsituationer, integration, våld återfinns

i diktens form. Tänker särskilt på den danske författaren Yahya Hassan, vars dikter i boken *DIKTER* (2013) vrålar till läsaren då de är skrivna genomgående i versaler. Hassan växte upp i ett socialt belastat område i västra Århus. Våld och kriminalitet var vardagsmat. Han presenterade sig själv som en ”statslös palestinier med danskt pass” och blev endast tjugofyra år. Han hann bara skriva två diktsamlingar.

JAG HATAR DET LAND SOM VAR ERT
 OCH DET LAND SOM BLEV VÅRT
 DET LAND SOM ALDRIG BLEV ERT
 OCH DET LAND SOM ALDRIG BLIR VÅRT

En annan diktsamling, *Lära min mor att föda* (2011) av Warsan Shire, vittnar poesin hudlöst om exilens villkor, om att inte höra till:

Några saker tar jag som sanna. Jag vet inte var jag är på väg, där jag kommer ifrån försvinner, jag är ovälkommen och min skönhet är inte skönhet här. Min kropp brinner med skammen av att inte höra till, min kropp längtar. Jag är minnenas synd och minnesfrånvaron. Jag tittar på nyheterna och min mun blir en ask fylld av blod.

Här öppnar poesin djupa sår i poeten och kartlägger trauman samtidigt som den tycks verka som ett verktyg till läkning. Författaren är brittisk med somaliska föräldrar i Kenya. Familjen flyttade till England när dottern var ett år gammal. Dikterna kan med fördel läsas och förstås globalt, och enligt mig användas som ”blyxtbilder” i relevant forskning. Kanske att betrakta som ett slags fotografier, teckningar, affischer, eller målningar, som ju annars används för att illustrera angelägna teman. Till exempel i socialhistoriska böcker om fattiga barn, tiggande människor eller rösträttshistoria.

Men nej, en skönlitterär text kan aldrig vara sanning. Den kan bara ligga nära en slags sanning, och ett levande vittnesmål är ändå bättre än inget vittnesmål alls. Ty de i arbetsläger döda och begravda, de av överdoser avlidna, alla världens ihjälslagna kvinnor, ortens ihjälskjutna söner, som vore de viktigaste och bästa vittnesmålen, är samtliga dömda till evig stumhet. Ingen av de namnlösa pojarna/männen som fått sin sista vila i okända soldaters gravar i Finland, Frankrike, Tyskland, Amerika går heller att förhöra. Ingen enda död alkoholist kan berätta sin sanning. Ingen anhörig som förlorat en syster eller broder i narkotikadöden. Inget barn som svultit ihjäl, ingen flyende som ligger drunknad på medelhavets botten. Därför är det inte bara viktigt med överlevandes berättelser. Det är lika viktigt att *någon annan* utifrån också tar sig an svåra berättelser. Journalister och forskare inom socialt arbete och humaniora inte minst, men andra kan också göra det.

På en organisation mot kvinnomisshandel i Frankrike tar Éléonore Mercier, som

är jourtelefonist, emot samtal från misshandlade kvinnor. Under sjutton år skriver hon dagligen ner första meningen i varje akut samtal. Av dem sammanställde hon 1653 utvalda meningar i boken *Han bara slog och slog* (2011). En bok och text som varken är en essä, eller en roman, eller regelrätt vittneslitteratur, utan snarare en korus av röster, som alla vittnar om brutala systematiska övergrepp. Boken rönt stor uppmärksamhet i flera länder. Kanske är denna hybrid till bok det bästa jag läst om våld riktat mot kvinnor?

Min man hotar med att slå ihjäl mig och barnen
Min pappa är våldsam mot hela familjen
Min syster har märken i ansiktet
Jag hörde ljud från grannarna
Jag är sjuksköterska, jag ringer angående ett fall
Jag har lidit i åratal
Jag tror inte jag kommer överleva det här
I fyrtiotre år har jag fått stryk

Nej, inte heller biografier eller vittneslitteratur, i någon form, kan vara en absolut källa. Nej, "vittnesmål" skulle de förmodligen inte hålla i en rättegång. Men de är likväl en viktig källåder till förståelse och kunskap. Inte minst till förmån för sociala frågor, och varje socialsekreterare skulle kunna göra det Éléonore Mercier gjorde. Varje kurator. Varje terapeut. Varje polis. Varje lärare. Samla material medan du arbetar. För loggbok, dagbok eller skrivbok. En dag är materialet kanske så relevant och stort att du kan göra någon slags dokumentation av det? En slags vittnesbörd, likt de tematiskt ihopsatta böckerna som "Voice of Witness" tar fram, och sprider.

Begreppet vittneslitteratur tillskrivs ofta Elie Wiesel, som också överlevde koncentrationsläger, och skrev ett flertal böcker om erfarenheterna. De mest uppmärksammade titlarna ingår i trilogin *Natten*, *Gryningen och Dagen* som utgavs på svenska under 70-talet. I en föreläsning på Northwestern University betitlad "The Holocaust as Literary Inspiration" som återfinns i antologin *Dimensions of the Holocaust* (1977) tycks Wiesel smida fram begreppet "vittneslitteratur":

If the Greeks invented tragedy, the Romans the epistle, and the Renaissance the sonnet, our generation invented a new literature, that of testimony. We have all been witnesses and we feel we have to bear testimony for the future.

I God morgon Världen (2022.06.26) diskuterade kulturpanelen vittnesmål i litteraturen med anledning av den nyutkomna boken *Vad lämnade du efter dig?* med fyrtiofyra berättelser från kriget i Jemen, där författaren, den jemenitiska journalisten Bushra al-Maqtari, skriver inifrån konflikten i landet. Medverkar gör Hana Al-Khamri, journalist och författare, Stig Fredriksson, författare och tidigare korrespondent i Moskva samt Kristin Wagrell, forskare vid Malmö Universitet.

Också detta program tar sin utgångspunkt i den stora och väl kända vittneslitteraturen. Så väl Imre Kertész och Primo Levi och Alexander Solzjenitsyn nämns. Wagrell menar att böcker som *Anne Franks dagbok* visade vägen för efterkommande författare som också önskade att vittna inom andra sorters konflikter. Flera förintelseförfattare skapade enligt henne alltså en egen genre, och ett språk, för hur det gick att gå tillväga, men de skapade också en tradition att berätta. Böckerna kom att bli lästa av många och används i undervisning som viktig kunskap fortfarande. Talar inte detta för att viss vittneslitteratur kan behandlas som en "förädlad" information, likt den som kommer från forskningspersoner? Idag finns inga nya överlevare från förintelsens tid som kan berätta. Inom forskningen är varje flyktingström som intervjuas i någon mening ny, och samtidigt den sista av sitt slag.

Stig Fredriksson påminde också om hur *Gulagarkipelagen* (på svenska 1976) slog genom globalt. När den till slut nådde de ryska myndigheterna kunde den inte avfärdas som en roman eftersom författaren, Alexander Solzjenitsyn, använt såväl berättelser, brev och autentiska dokument till gestaltningen, och för att texten skrevs likt en sociologisk essä försedd med källhänvisande fotnoter. Gulagarkipelagen kom på sin tid att underminera hela sovjetssystemet. Detta visar om något på vittneslitteraturens enorma potential.

Hana Al-Khamris gärning som journalist går hand i hand med författarna Cordelia Edvardson, som överlevde Auschwitz och kom till Sverige efter andra världskriget, och Zenia Larsson, polsk judinna som blev tvångsflyttad till ghetton i Łódź, samt författaren Katarina Taikon, som på sin tid var ett viktigt vittnesmål om att vara rom i Sverige. Men hon går också hand i hand med Alexandra Pascalidou som i bland annat boken *Mammorna* (2018) intervjuar mödrar som kommer från jordens alla hörn men som nu bor i Sverige på tema våld och skjutningar. Hon går även armkrok med författaren Svetlana Aleksijevitj som burit "vittneslitteraturen" till nya höjder.

Intressant är att Aleksijevitjs böcker inte heller handlar om hennes egna minnen, utan om andras. De oräkneliga intervjuerna i *Kriget har inget kvinnligt ansikte* (2006) utgör tillsammans ett omistligt material om kvinnors olika positioner i krig. Med en prosa fylld av luckor, oavslutade meningar och avbrott får hon ändå sagt "allt". Litteratur, och vittneslitteratur, skulle jag säga, när den är som bäst: Ur *Kriget har inget Kvinnligt ansikte*:

Maria Afanasievna Garantjuk, Militär sjukvårdare:

Man hörde bara hur vetet susade. Sen kom de tyska kplistarna tillbaka: ta-ta-ta...

Och man tänkte: Kommer jag någonsin att få höra vetet susa igen?

Antonina Aleksejevna Kondrasjova, Spanare i Partisanbrigaden i Bytos:

Länge var jag rädd för att gifta mig. Jag var rädd för att få barn. Om det plötsligt blev krig och jag måste åka till fronten.

Vera Josifovna Chorevna, Militärkirurg:

Det var bara en sak som jag inte klarade av – det var kvällronden. På morgonen lade man om förbanden och tog pulsen – man utförde med andra ord en läkares uppgifter. Men vid kvällronden måste man prata med patienterna och fråga hur de mådde. Om de hade krytat på sig. Det kunde inte jag.

Ur *Väluppfostrade kvinnor skriver sällan historia* (2021) av Hana Al-Khamri:

Badriya al- Bishr, journalist:

Jag ansågs, tillsammans med en grupp andra intellektuella, tillhöra ett liberalt nätverk som konspirerade för att "västernisera" det saudiska samhället.

Soumayya Jabharti, chefredaktör:

Visserligen kan jag resa utan manlig förmyndare, men jag behöver fortfarande ett medgivande från min man.

Nadine al- Badir, programledare:

Det var den värsta perioden i hela mitt liv. Telefonen slutade aldrig att ringa. Min e-post svämmande över av mejl. Och jag fick ta emot en aldrig sinande ström av hot.

Tillbaka till mina egna ämnen. Litteraturhistorien visar, att när författare skrivit om missbruk så har fokus i hög grad legat på den manlige alkoholisten (Henrik Tikkanen, Pentti Saarikoski). Kvinnorna har gestaltats som uppoffrande oavsett klasstillhörighet (Märta Tikkanen). Med tiden kom detta att ändras. När ett antal alkoholistbarn, och andra anhöriga, intog den litterära arenan under 2000-talet skildrades missbruket som helvete, terror och sjukdom i böcker som *Hatet* (2007) av Anders Nyqvist, *Skammens boning* (2008) av Doris Dahlin, *Mig äger ingen* (2008) av Åsa Linderborg, *Varulvsvalsen* (2009) av Sigge Eklund.

Själv har jag bidragit med romanen *Svinalängorna* (2006) och *Håpas du trifs bra i fengelse* (2010) till ämnet, och senast med *April i Anhörigsverige* (2015). Temat för Aprilboken är anhörigskap. Det vill säga detta att vara anhörig till

någon som lever, som vi älskar, men som vi förlorar på grund av alkohol och/eller droger.

Också aprilboken är en slags dagboksessä. Också här arbetar jag med dokumentärt material. Egna erfarenheter, men också andras. Jag använder forskning och litterära citat från såväl böcker som musik. Men som författare ville jag den här gången än mer fånga "de mångas röst" för att göra "berättelsen om Susanna Alakoski" ytterligare kollektivt betydelsefull.

Genom åren hade jag tagit emot många läsarbrev som i sig burit vittne om hur det är att växa upp med en alkoholiserad mamma eller pappa. Ha en bror som är beroende av narkotika, eller en syster, en kusin, en make, maka. Utöver det hade jag också under många år, i flera olika behandlingssituationer, mött anhöriga till beroendesjuka. Samtalat, intervjuat, delat erfarenheter. Jag var påläst i ämnet och hade deltagit i olika seminarium och konferenser.

Läsarnas mångfaldiga röster bildade tillsammans med ovanstående en slags "kör-sång" av erfarenheter. Författaren i mig bestämde sig för att använda materialet. I *April i Anhörigsverige* valde jag till slut att gestalta den kollektiva rösten genom ett antal "sorgebrev" på olika tema. Bland andra sorg, ilska, önskan, försoning, ge upp. "Rösterna" får i texten tala, det vill säga agera som ett "vi" där mina egna erfarenheter tilläts bli endast en liten del av "sanningen". Ur Prolog sorgbrev:

Vi var många. Vi hade det inte lätt. Vi uppfattade oss som ensamast i världen men drogs till varandra på ett besynnerligt sätt utan att nämna det vi visste om oss själva. Vi önskade att någon skulle ställa frågor om våra pappor som flög i luften av bagateller. Om våra fyllemorsor som bråkade högljutt på apotek och i skoaffärer, och om våra rastlösa syskon. För vi undrade om det var normalt att föräldrar spädde ut morgonkaffet med vodka och om det var vanligt med broskbildningar i venerna i armveckan. Vi önskade att det skulle finnas ett slott i ett slättlandskap där vi kunde träffa några fler som hade det likadant som vi, utan att det handlade om pingis, biljard och ungdomsverksamhet.

/../

Ingenting är uppdiktat försäkrar Primo Levi i sitt förord till *Tre böcker*, som alla delvis är fragmentariskt skrivna. Han skriver vidare att bokens tillkomst i första hand, för honom, var att uppnå en "inre befrielse". Böckerna blev heller inte skrivna i syfte att föra fram nya anklagelsepunkter utan snarare för att tjäna som ett "stillsamt studium av en del sidor av människosjälens."

Imre Kertész har å sin sida alltid hävdats att ingenting i "Mannen utan öde" är självupplevt, trots de uppenbara likheterna mellan berättarjaget och hans personliga upplevelser. Kertész effektiva och litterära poäng blir just att förstärka känslan av autenticitet genom

att skriva fram ett neutralt berättarjag, en så att säga allmängiltig betraktare. Vilket ibland och uppenbarligen kan bidra till en ännu större känsla av autenticitet.

I *Svinalängorna* arbetade jag med samma uppsåt som Kertész. Avsikten var att låta det "neutrala barnets" röst berätta, i det här fallet de tre flickornas. De skulle tillsammans, utan att någon yttre, annan, berättarröst la sig i, beskriva sin upplevelse av olika sorters alkoholism, socioekonomisk utsatthet med mera. Samma gäller *Håpas du trifs bra i fängelset* (2010). Med skillnaden att i den romanen var avsikten att berättarrösten skulle tillhöra en sorgsen, arg syster som förlorat sin bror i missbruk och kriminalitet tusen och en gång om.

I dagboksessäerna *Oktober i Fattigsverige* och *April i Anhörigsverige* låg uppsåtet däremot närmare Primo Levi. Avsikten var inte att föra fram några nya "anklagelsepunkter" utan snarare att låta texten tjäna som ett "stillsamt studium" av själva ämnena i böckerna: Fattigdom och anhörighet.

Slutligen. Vittneslitteraturen må ifrågasättas, men den räddar liv. Både i meningen att "offret skriver" men också för att den ibland blir läst av dem som behöver "räddas". Den tröstar och vidgar perspektiv. Den bidrar med kunskap till såväl samhälle som vetenskap. Den utgör historiska referenser och höjer ständigt ribban för yttrandefriheten. Socialvetenskapliga forskare använder vittneslitteratur som referensmaterial, och den har haft betydelse för såväl avskaffandet av statarsystem (Ivar Lo Johansson, Moa Martinson mfl) och socialpolitisk utveckling (Lubbe Nordströms Lortsverige). Vittneslitteraturen utgör således ett alternativ till vad deltagande forskning - också - kan - och bör inspireras av, och som läsare måste vi tro på den obekväme, och obekväma, författaren, oavsett genre, och trots att vi aldrig kan vara säkra på att hen inte vilseleder oss, och trots att vi vet att en del författare ibland gör just det. Och lika starkt som olika slags skrivande överlevare uttryckt en önskan att berätta "sanningen", uttrycker de ofta också en rädsla för att inte bli lyssnade på, eller att bli mistrodd. Det i sig är också ett stort risktagande för den som vill, vågar, kan och bör nedteckna sitt vittnesmål. Men det ställer också höga krav på oss som läser, lyssnar, tänker, tolkar och förstår.

Ibland tänker jag på framtidens litteratur med bävan. Men jag ser med stor förväntan också fram emot den. Med all säkerhet har vi stor brinnande litteratur, fiktiv och/eller dokumentär i pipeline. Kanske är den skriven av tidigare barnsoldater, mödrar från IS-lägren. Kanske av ortens barn som vittnar om nedgångna bostäder och otrygga svenska förhållanden. Kanske kommer barn som blivit felaktigt diagnostiserade i denna vår tid då vi i så hög grad fokuserar på beteende och inte psykosociala hemförhållanden/psykosocialekonomisk utsatthet att skriva avslöjande och ifrågasättande böcker. Kanske kommer vi att få läsa om subutex-behandlingar och avskryvda fängelsevistelser. Om vidriga förhållanden på Sis-hem. Kanske kommer allt fler barn att skriva om hur det är att växa upp med föräldrar som är beroende av narkotika.

Kanske kommer vi att få läsa mer nyanserat om gängkriminalitet och om bristerna i våra nuvarande trygghetssystem. Kanske höjs fler röster om en illa skött socialtjänst som snarare stjälpes än hjälper människor med sina idag hårdare krav på motprestationer? Och här vill jag tro att såväl forskare som författare i hög grad kommer att undersöka och skriva om sin samtid i samma riktning, inte minst när det kommer till dramatiska samhällsomvälvningar som visat sig få stora konsekvenser för många individer. Det vill säga för kollektivet.